च

च, चकारः। स तु व्यञ्जनषष्ठवर्णः। (द्वितीयवर्गस्याद्यवर्णश्च।) अस्योच्चारणस्थानं तालु। इति व्याकरणम्॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम्। "इचुयशानां तालु।" इति। तथा च शिक्षायाम्। "कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू॥") वङ्गाक्षरैरस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे।
"चवर्णं शृणु सुश्रोणि! चतुर्व्वर्गप्रदायकम्।
कुण्डलीसहितं देवि! स्वयं परमकुण्डली॥
सततं कुण्डलीयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा।
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा॥
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं प्रिये!॥"
अपि च।
"वार्त्ताकुवर्त्तुलाकार ऊर्द्धाधः क्रमतो गतः।
रेखात्रयेषु चन्द्राग्निसूर्य्यास्तिष्ठन्ति नित्यशः।
शक्तिर्मात्रा तु विज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्ष्यते॥"
तस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे
"तुषारकुन्दपुष्पाभां नानालङ्कारभूषिताम्।
सदा षोड़शवर्षीयां वराभयकरां पराम्॥
शुक्लवस्त्रावृतकटिं शुक्लवस्त्रोत्तरीयिणीम्।
वरदां शोभनां रम्यामष्टबाहुसमन्विताम्॥
एवं ध्यात्वा चकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"
तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु।
"चः पुष्करा हली वाणी चात्मशक्तिः सुदर्शनः।
चर्म्ममुण्डधरो भूत्वा महिषाचारसम्बिनी॥
एकरूपो रुचिः कूर्म्मश्चामुण्डा दीर्घबालुकः।
वामबाहुर्म्मूलमाया चतुर्मूर्त्तिस्वरूपिणी॥
दयितश्च द्विनेत्रश्च लक्ष्मीस्त्रितयलोचनः।
चन्दनं चन्द्रमा दैवश्चेतनो वृश्चिको बुधः॥
देवी केटमुखेच्छात्मा कौमारी पूर्व्वफाल्गुनी।
अनङ्गमेखला वायुर्म्मेदिनी च मूलावती॥"
(मातृकान्यासे वामबाहुमूले एवास्य न्यस्यता॥)

च, व्य (चणति चिनोतीति वा। चण शब्दे चिञ्न चित्यां वा+"अन्येष्वपि दृश्यते।" ३।२।१०१। इति ड।) अन्वाचयः। यत्र एकस्य प्राधान्येनापरस्य गौण्येनाख्यानं सोऽन्वाचयः। यथा। भो वटो! भिक्षामट गाञ्चानय। भिक्षामटनमत्र प्रधानं तत् कुर्व्वाणो यदि गां पश्यसि तदा तामप्यानयेति नो चेत् भिक्षामेवाटेति। समाहारस्तिरोहितावयवभेदः इतरेतर उद्रिक्तावयवभेदः। अतएव चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रं विधाय चार्थोऽत्र समाहार इतरेतरश्चेति व्याख्याय समाहारे अनभिव्यक्तावयवत्वात् एकवचनम्। इतरेतरयोगे संहन्यमानप्रधानत्वात् द्विबहुवचनम्। यथा। "पाणिपादं अश्ववलीवर्द्दं ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्राः। प्लक्षन्यग्रोधाविति परैरुक्तम्। समुच्चितिः समुच्चयः प्राधान्येन क्वचित् क्रियाविषयेऽनेकस्य चीयमानता। यथा। धवांश्च खदिरांश्च छिन्धि। इति भरतः॥ समाहारः। अन्योन्यार्थः। समुच्चयः। (यथा, मनुः।१२।८९।
"इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म्म कीर्त्त्यते॥")
पक्षान्तरम्। (यथा, हितोपदेशे।
"मूर्खोऽपि शोभते तावत् सभायां वस्त्रवेष्टितः।
तावच्च शोभते मूर्खो यावत् किञ्चिन् न भाषते॥"
तथा च शकुन्तलायां १ मे अङ्के।
"शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य।
अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्व्वत्र॥")
पादपूरणम्। (यथा, रामायणे। १।२०।१९।
"तेन सञ्चोदितौ तौ तु राक्षसौ च महाबलौ।
मारीचश्च सुबाहुश्च यज्ञविघ्नं करिष्यतः॥")
अवधारणम्। इति मेदिनी। चे। १२॥ हेतुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चः, पुं, (चणति शब्दायते इति। चण शब्दे+"अन्येष्वपि दृश्यते।" ३।२।१०१। इति डः।) चण्डेशः। (चिनोति स्वाङ्गानि सङ्कोचयतीति। चि+डः।) कच्छपः। (चीयते उपचीयते क्रमशः कलाभिः प्रतिपदादिमारभ्येत्यर्थः।) चन्द्रः। (चिनोति सञ्चिनोति परधनानि इति।) चौरः। इति मेदिनी॥ चे। १॥ निर्ब्बीजे दुर्जने च त्रि। इति शब्दरत्नावली॥

चक, इ भ्रान्तौ। सौत्रो धातुरयम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) इ, चङ्कुरः रथे। इति दुर्गादासः॥

चक, ञ ङ म प्रतिघाते। तृप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥) भ्वां-उभं-आत्मञ्च सकं-अकञ्च-सेट्।) ञ, चकति चकते खलः साधुम्। ङ, चकते जनस्तृप्यतीत्यर्थः। म, चकयति। इति दुर्गादासः॥

चकास, ऋ च लु दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-परं-अकं-सेट्।) ऋ, अचीचकासत् अचचकासत्। अनेकस्वरात् सन्वद्भावविकल्पः। च, चकासति। लु, चकास्ति। इति दुर्गादासः॥

चकितं, त्रि, (चक भ्रान्तौ+क्तः।) भीतम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, कलाविलासे।२।८।
"दत्त्वा दिशि दिशि दृष्टिं याचकचकितोऽवगुण्ठनं कृत्वा।
चौर इव कुटिलचारी पलायते विकटरथ्याभिः॥
क्ली, भावे क्तः। भयम्। नायिकालङ्कारविशेषः। तल्लक्षणं यदुक्तं साहित्यदर्पणे। ३। १२१।
"कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं भयसम्भ्रमः॥")
"प्रियाग्रे चकितं भीतेरस्थानेऽपि भयं महत्।"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः॥
(स्त्री, छन्दोविशेषः। यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्।
"भात् समतनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चकिता॥")

चकोरः, पुं स्त्री, (चकते चन्द्रकिरणेन तृप्यतीति। चक तृप्तौ+"कठिचकिभ्यामोरन्।" उणां। १। ६४। इति ओरन्।) पक्षिविशेषः। (यथा, भागवते। ३। २१। ४३।
"सारसैश्चक्रवाकैश्च चकोरैर्बल्गुकूजितम्॥")
तत्पर्य्यायः। चन्द्रिकापायी २ कौमुदीजीवनः ३ अस्य मांसगुणाः। यथा, राजनिर्घण्टे।
"चटकं शीतलं रुच्यं वृष्यं कापिञ्जलामिषम्।
तद्वच्चकोरजं मांसं वृष्यञ्च बलपुष्टिदम्॥"
("वातश्लेष्माधिको ज्ञेयः शीतलः शुक्रवर्द्धनः।
अश्मरीं हन्ति विशदो बलकृन्मांसलक्षणः॥
चकोरः शुकशारी च समदोषा गुणागुणैः॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशेऽध्याये॥
अस्य डिम्बगुणा यथा, चरके सूत्रस्थाने २७अः।
"धार्त्तराष्ट्रचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि।
चटकानाञ्च यानि स्युरण्डानि च हितानि च॥
रेतःक्षीणेषु कासेषु हृद्रोगेषु क्षतेषु च।
मधुराण्यविपाकीनि सद्यो बलकराणि च॥")

चकोरकः, पुं स्त्री, (चकोर एव। चकोर+स्वार्थे कन्।) चकोरपक्षी। इत्यमरः।२।५।३५॥

चक्क, क अर्त्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) कोपधः। आद्यस्वरमध्यः। अर्त्तिः पीड़नम्। क, चक्कयति शत्रुं शूरः। इति दुर्गादासः॥

चक्रं, क्ली, (क्रियतेऽनेनेति। कृ+घञर्थे कः। कृञादीनामिति द्वित्वञ्च।) व्रजः। समूहः। सैन्यम्। रथाङ्गम्। चाका इति भाषा॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। १। ३५१।
"यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत्।
तथा पुरुषकार्य्येण विना दैवं न सिध्यति॥")
राष्ट्रम्। दम्भविशेषः। कुम्भकारोपकरणम् कुमारेर चाक इति भाषा॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। ३। १४६।
"मृद्दण्डचक्रसंयोगात् कुम्भकारो यथा घटम्।
करोति तृणमृत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः॥")
अस्त्रविशेषः। (यथा, रघुः। ७। ४६।
"आधोरणानां गजसन्निपाते
शिरांसि चक्रैर्निशितैः क्षुराग्रैः॥")
जलावर्त्तः। इति मेदिनी॥ भगवतः सुदर्शनचक्रम्। (यथा, महाभारते। १। १९। ६।
"ततो भगवता तस्य शिरश्छिन्नमलङ्कृतम्।
चक्रायुधेन चक्रेण पिबतोऽमृतमोजसा॥")
तस्य भगवन्मन्दिरे स्थापनविधिर्यथा, श्रीभागवते। ३। १। २३।
"अन्यानि चेह द्विजदेवदेवैः
कृतानि नानायतनानि विष्णोः।
प्रत्यङ्गमुख्याङ्कितमन्दिराणि
यद्दर्शनात् कृष्णमनुस्मरन्ति॥"
"द्विजदेवैः ऋषिभिर्देवैश्च कृतानि अङ्गमङ्गं प्रति वर्त्तन्ते इति प्रत्यङ्गान्यायुधानि तेषु मुख्यं चक्रं तेनाङ्कितानि मूर्द्धन्यहेमकुम्भेषु चिह्नितानि मन्दिराणि येषु तानि नानाविधानि विष्णोरायतनानि क्षेत्राणि तीर्थानि च आसिषेवे। येषां चक्राङ्कितमन्दिरवतां दर्शनात् श्रीकृष्णस्मरणं भवति।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥*
अथ चक्रलक्षणम्।
"द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रयसंयुतम्।
चक्रं स्याद्दक्षिणावर्त्तः शङ्खश्च श्रीहरेः स्मृतः॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ४ विलासः॥